

УДК 94 : 341.43] (=512.19)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.6.304>

*Ірина Міронова, Ірина Денисюк**

До 80-ї річниці депортації кримськотатарського народу 1944 року: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ, ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Анотація: *Стаття присвячена 80-й річниці депортації кримськотатарського народу, яка стала одним із найбільш трагічних і масштабних актів радянської репресивної політики у ХХ ст. Ця подія мала далекосяжні наслідки для кримськотатарського народу, а також для соціально-економічної та культурної структури всього Кримського півострова. У дослідженні аналізуються головні причини депортації, її перебіг і складні наслідки. Окрім демографічних наслідків розкрито політичні, ідеологічні та геостратегічні причини, які спонукали радянську владу до здійснення депортації.*

Важливим аспектом роботи є аналіз сучасного становища кримських татар у контексті окупації Криму Росією з 2014 року. Це питання набуває особливої актуальності, оскільки кримськотатарський народ знову стикається з новими хвилями репресій і переслідувань, які загрожують їхній культурній спадщині та існуванню. Приділяється увага тому, як сучасні умови окупації впливають на національну самосвідомість кримських татар і як їхня історія депортації використовується у сучасних політичних дискусіях.

Підкреслено важливість збереження історичної пам'яті про депортацію кримських татар, як одного з ключових елементів боротьби за права депортованих народів. Особливо акцентується на важливості збереження національної ідентичності в умовах, коли народ стикається з новими загрозами. У роботі приділено значну увагу міжнародним викликам, пов'язаним з порушенням прав людини, зокрема прав національних меншин, а також з необхідністю відновлення історичної справедливості та захисту культурних прав народів, які постраждали від депортацій і репресій.

Ключові слова: *депортація кримських татар, радянська репресивна політика, національна ідентичність, окупація Криму, історична пам'ять, права національних меншин*

Вступ. Депортація кримськотатарського народу 1944 року є однією з найбільш трагічних сторінок в історії України та всього радянського простору. Вона не лише спричинила незліченні людські страждання, а й мала довготривалі наслідки для культурної, соціальної та політичної структури Криму. Через 80 років після цих подій тема депортації залишається надзвичайно актуальною, особливо у світлі сучасних викликів, пов'язаних із російською агресією проти України та окупацією Кримського півострова. Актуальність цієї теми зростає з огляду на необхідність збереження історичної пам'яті та захисту прав депортованих народів, що стає ще більш важливим в умовах сучасного міжнародного контексту, де питання національної ідентичності та історичної справедливості набувають глобального значення.

* Міронова Ірина Сергіївна – завідувачка кафедри історії, доктор історичних наук, професор Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Миколаїв, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>; e-mail: ya.irina761@gmail.com

Денисюк Ірина Василівна – магістр історії, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8632-4585>; e-mail: irina.20000.com@gmail.com

Сьогодні, у контексті 80-ї річниці депортації, важливо не лише згадати про минулі події, а й осмислити їхній вплив на сучасність, зокрема на кримськотатарський народ, який і досі бореться за свої права та відновлення справедливості. Вивчення цього періоду є необхідним для розуміння того, як тоталітарні режими використовували репресії для придушення національних рухів, і як це впливає на сучасні геополітичні конфлікти.

Дослідження депортації кримськотатарського народу має важливе значення як для наукової спільноти, так і для практичної діяльності у сфері збереження історичної пам'яті та захисту прав національних меншин. Науково-теоретична значимість цього питання полягає у глибокому аналізі причин, перебігу та наслідків масових репресій, що мали місце в радянську добу. Це дозволяє виявити загальні тенденції та закономірності, притаманні тоталітарним режимам, які використовують депортації як інструмент державної політики. Таке дослідження сприяє кращому розумінню механізмів політичного тиску та маніпуляцій, що актуально у світлі сучасних подій, зокрема російської агресії проти України.

Метою дослідження є аналіз причин, перебігу та наслідків депортації кримськотатарського народу 1944 року в контексті 80-ї річниці цієї трагедії, висвітлення її впливу на сучасний політичний і соціокультурний контекст в Україні та за її межами, встановлення взаємозв'язку історичних подій з нинішньою агресією Росії проти України та окупацією Криму. Автори статті ставлять за мету сприяти розумінню сучасних викликів, пов'язаних з питаннями національної ідентичності, прав людини та міжнародної безпеки.

Історіографія проблеми. Історіографія питання депортації кримськотатарського народу охоплює радянські, українські та зарубіжні дослідження. Радянська історіографія, як правило, виправдовувала репресії як необхідний захід для зміцнення державної безпеки та боротьби з «неблагонадійними» національними меншинами. Радянські автори, такі як І. Мінц та Д. Волгогонов, у своїх працях стверджували, що депортації кримських татар та інших народів були необхідними для запобігання потенційним загрозам державі. У своїй роботі «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр.» І. Мінц виправдовував депортацію як захід для боротьби з колабораціонізмом та забезпечення державної безпеки¹.

Інший радянський автор Д. Волгогонов у книзі «Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна» аналізував сталінські репресії та депортації як частину ширшої стратегії боротьби з внутрішніми загрозами². Він підкреслював, що депортації були частиною державної політики знищення національної ідентичності та зміцнення тоталітарного режиму.

Зарубіжні дослідники, такі як А. Фішер та Дж. Отто Поль, зосередили свою увагу на міжнародному контексті депортації, розглядаючи її як грубе порушення прав людини. У своїй праці «Кримські татари» А. Фішер розкрив роль сталінської політики у руйнуванні національної ідентичності кримських татар, звертаючи увагу на масштабні демографічні

¹ Мінц І.І. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. / Под ред. П.Н. Поспелова. Москва: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1961–1965.

² Волгогонов Д.А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна: в 2-х т. Київ: Політвидав України, 1989–1990. 1268 с.

зміни та втрату культурної спадщини³. Дж. Отто Поль у роботі «Депортація та доля кримських татар» проаналізував сталінську депортаційну політику в контексті тоталітарних режимів, підкреслюючи її вплив на міжнародні правові норми та права людини⁴.

Окреме місце в історіографії займають дослідження сучасного стану кримськотатарського народу в умовах російської окупації Криму. Сучасні українські історики, такі як Р. Хаяла⁵ та А. Ібримов⁶, дослідили соціально-економічні та культурні наслідки депортації, наголошуючи на втраті кримськотатарської ідентичності та культурної спадщини, що продовжує бути актуальною проблемою в умовах російської агресії.

Виклад основного матеріалу. Депортація кримськотатарського народу в 1944 р. стала кульмінацією репресивної політики радянського режиму щодо національних меншин, особливо тих, які історично проживали на стратегічно важливих територіях. Історія кримськотатарського народу упродовж століть була тісно пов'язана з Кримським півостровом, який вони вважали своєю батьківщиною. Проте, після приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р., ситуація значно змінилася: кримські татари почали зазнавати утисків і дискримінації з боку російської влади, що призвело до масової еміграції до Османської імперії й інших країн.

Після встановлення радянської влади у Криму кримськотатарський народ зазнав серйозних репресій та економічних потрясінь. Вже на початку 1920-х років політика колективізації та конфіскації майна призвела до голоду 1921-1923 рр., який забрав життя близько 76 тис. кримських татар. Продовольчі конфіскації, репресії та політичний тиск супроводжувалися насильницьким вилученням ресурсів, що спричинило опір місцевого населення та каральні заходи радянської влади⁷.

Згідно з переписом населення, до 1939 р. чисельність кримських татар значно скоротилася та складала лише 19,4% населення Криму, або 218 179 осіб. Під час Другої світової війни Крим став ареною жорстоких боїв між радянськими та нацистськими військами, що додатково ускладнило ситуацію для місцевого населення. Наприкінці війни радянська влада звинуватила кримських татар у колабораціонізмі з нацистськими окупантами, що призвело до депортації травня 1944 р. У результаті депортації було виселено понад 180 тис. кримських татар, значна частина з яких загинула через жорстокі умови транспортування та життя у спецпоселеннях. За оцінками О. Салати, від 20 до 46% депортованих кримських татар померли у перші кілька років після переселення через голод, хвороби та важкі умови праці⁸.

Слід зазначити, що репресивна політика проти кримських татар мала глибоке

³ Fisher A.W. The Crimean Tatars. Stanford: Stanford University, 1978. P. 168-171.

⁴ Pohl J. Otto. The Deportation and Fate of the Crimean Tatars. Self-published, 2000. 198 p.

⁵ Хаяла Р. Образование, религия и культура в условиях режима спецпоселений (1944–1956 гг.) // Голос Крыма. 1999. № 39 (297). С. 6–7.

⁶ Ібримов А. Соціально-економічні наслідки депортації кримських татар з Криму 1944 року // Кримський історичний вісник. 2008. Вип. 8. С. 122–133.

⁷ «Голод-павук»: трагедія Криму 1921-1923 років. (N.d.) // Радіо Свобода. URL: <https://ua.krymr.com/a/holod-krym-1921-1923/31558845.html>

⁸ Салата О. Національна політика СРСР щодо кримських татар напередодні та у роки Другої світової війни. Київ: Національний університет «Кієво-Могилянська академія», 2012. С. 109–115.

коріння у радянській ідеології. Як зазначав А. Некрич у своїй книзі «Покарані народи», депортація кримських татар була частиною ширшої стратегії репресій, спрямованих проти народів, які вважалися «неблагонадійними» з точки зору радянської влади⁹. Репресії були спрямовані на те, щоб зламати опір національних меншин і забезпечити абсолютний контроль держави над усіма аспектами суспільного життя.

Аналізуючи причини депортації кримськотатарського народу, варто звернути увагу на політико-ідеологічні чинники, що визначали дії радянського керівництва. Дослідник О. Лисенко у своїй праці «Депортація кримських татар: історія та сучасність» вказував, що сталінський режим прагнув унеможливити будь-які форми національної ідентичності, які могли б загрожувати централізованій владі¹⁰. Кримські татари, як народ зі своїм унікальним культурним спадком та історичною пам'яттю, розглядалися як потенційно небезпечні для радянської держави, яка намагалася побудувати «гомогенне» радянське суспільство.

Іншим важливим аспектом є геополітичні мотиви депортації. Кримський півострів, розташований у стратегічно важливому місці на Чорному морі, завжди був об'єктом інтересу для різних імперій. Радянський Союз не був винятком. Вигнання кримських татар мало на меті змінити етнічну структуру населення півострова на користь росіян та інших слов'янських народів, що сприяло б зміцненню контролю Москви над регіоном.

Документи, опубліковані у збірнику «Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб», підтверджують, що депортація кримських татар була ретельно спланованою операцією, яка мала на меті не лише фізичне переміщення людей, але й знищення їхньої культурної спадщини та національної самосвідомості¹¹. Цей збірник містить численні звіти, доповідні записки й інші офіційні документи, що свідчать про систематичне знищення кримськотатарських історичних пам'яток, мечетей, кладовищ та інших об'єктів культурної спадщини. Наприклад, мечеть Хан-Джами в Євпаторії було перетворено на склад, а пізніше частково зруйновано. Також були знищені численні кримськотатарські кладовища, зокрема, одне з найстаріших кладовищ у Бахчисараї, яке було використано для будівельних потреб. Руїнування торкнулося й інших релігійних і культурних об'єктів, таких як медресе та історичні палаци, що свідчило про намір радянської влади стерти будь-які сліди кримськотатарської культурної присутності на півострові.

Наслідки депортації 1944 року для кримськотатарського народу були катастрофічними та багатовимірними. Операція з депортації, що розпочалася 18 травня 1944 року, стала одним із найбільших актів примусового переселення в історії радянського режиму. За офіційними даними НКВС, понад 180 тис. кримських татар, що складало близько 47 тис. сімей, були насильно виселені зі своїх домівок¹². Процес депортації відбувався у кілька етапів:

⁹ Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: Хроника, 1978. С. 29-32.

¹⁰ Лисенко О. Депортація кримських татар: історія та сучасність. Київ: Генеза, 2012. С. 18-22.

¹¹ Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Збірник документів. Київ, 1998. С. 123-124.

¹² Фонд А.Н. Яковлева. Постановление ГОКО № 5859сс «О крымских татарах» от 11 мая 1944 года // Архив Александра Н. Яковлева. (N.d.). URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022331>

1. *Підготовка до депортації.* За кілька днів до виселення до Криму були введені підрозділи НКВС, які готували списки людей, що підлягали депортації. Ця операція була ретельно спланована, щоб уникнути втечі або спротиву населення.

2. *Початок депортації.* 18 травня о 3 год. ранку розпочалася операція з виселення. Загони НКВС масово виводили кримських татар з їхніх домівок. Людям на збори надавалося лише кілька хвилин, і вони могли взяти з собою лише найнеобхідніше. У цей час на станції вже були підготовлені товарні вагони для транспортування.

3. *Транспортування депортованих.* Тисячі людей перевозили у переповнених товарних вагонах у надзвичайно важких умовах. Тривалість поїздок залежала від місця призначення і могла тривати до кількох тижнів. Брак води, їжі та медичної допомоги спричинив велику кількість смертей під час самого транспортування.

4. *Прибуття до місць заслання.* Основними місцями заслання стали Узбекистан, Казахстан, Таджикистан, а також Сибір і Урал. Понад половина депортованих оселилися в Узбекистані. Після прибуття кримські татари стикнулися з надзвичайно важкими умовами життя. Відсутність необхідної інфраструктури, кліматичні умови та неможливість займатися традиційними для них видами діяльності, такими як землеробство та скотарство, призвели до соціальної та економічної кризи серед депортованих¹³.

Багато кримських татар загинули через виснаження, голод і хвороби вже у перші роки після переселення. За різними оцінками дослідників, від 20 до 46% депортованих не дожили до кінця 1940-х років¹⁴.

Депортація мала також руйнівний вплив на культурну ідентичність кримських татар. Радянська влада прагнула повної асиміляції кримських татар, забороняючи їм користуватися рідною мовою, проводити релігійні обряди та дотримуватися національних традицій. Це спричинило значну втрату культурної спадщини та деформацію національної самобутності кримськотатарського народу.

Особливі репресії, які радянська влада здійснила проти кримськотатарської інтелігенції, мали руйнівні наслідки для всього народу. Інтелігенція, яка була носієм культурної пам'яті, традицій і національної свідомості, опинилася під прицілом радянських органів. Сталінський режим вбачав у ній загрозу для централізованого контролю, тому кримськотатарських інтелектуалів, зокрема вчених, письменників, педагогів і діячів культури, переслідували з особливою жорстокістю. Багато з них були репресовані: страчені, ув'язнені або вислані до віддалених регіонів Радянського Союзу. За даними В. Головченка, внаслідок репресій проти кримськотатарської інтелігенції постраждало близько 20% представників інтелектуальної еліти народу¹⁵.

Репресії не лише знищили значну частину культурної спадщини, але й серйозно підірвали здатність кримських татар зберігати та передавати національну пам'ять наступним поколінням. Інтелігенція відіграла ключову роль у формуванні національної

¹³ Кримські татари: шлях до повернення... С. 123-124.

¹⁴ Померлих скидали на рейки. 80 років тому режим Сталіна депортував 200 тис. кримських татар – геноцид у цифрах і спогадах. (2023) // NV. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/amerikanska-dopomoga-ukrajini-ssha-cilodobovo-pracyuyut-nad-nadannyam-zbroji-50419494>

¹⁵ Головченко В.І. Депортація народів Криму в контексті злочинної сутності національної політики сталінізму // Політологічний вісник. 2014. Вип. 74. С. 317-319.

ідентичності, і її втрата призвела до глибокої кризи. Без провідників інтелектуального життя громада була позбавлена важливого інструменту опору русифікації та асиміляційним процесам. Ці події суттєво вплинули на кримськотатарську громаду, яка на десятиліття залишилася без можливості відродження своєї культурної самобутності.

Сьогодні кримські татари, які пережили депортацію, продовжують боротися за відновлення своїх прав і повернення на батьківщину. Це питання набуває особливої актуальності у контексті сучасної російської агресії та окупації Криму.

Після анексії Криму Росією у 2014 р. кримськотатарський народ знову опинився у складних умовах, які нагадують період сталінських репресій. Згідно з дослідженнями міжнародної організації «Human Rights Watch», кримські татари піддаються систематичним переслідуванням з боку окупаційної влади, включаючи незаконні арешти, обшуки, викрадення й інші форми репресій¹⁶. Ці дії спрямовані на придушення будь-якого опору окупаційному режиму та старанно спрямовані на витіснення кримських татар з Криму.

Важливим аспектом сучасної ситуації є те, що кримські татари, попри репресії, продовжують боротися за свої права. Відродження кримськотатарського національного руху, який почався ще в період перебудови, триває і сьогодні, попри всі виклики та загрози. Мустафа Джемільєв та інші лідери кримськотатарського народу, зокрема Рефат Чубаров, активно виступають на міжнародній арені, привертаючи увагу світової спільноти до проблеми окупації та репресій у Криму.

Депортація кримськотатарського населення 1944 року залишила глибокий відбиток не лише в історії цього народу, але й у сучасному політичному житті України та Європи. Важливість цієї події полягає в тому, що вона демонструє, як тоталітарні режими використовують репресії для знищення національної ідентичності та контролю над територіями. Вивчення цієї теми є актуальним у світлі сучасних викликів, зокрема російської агресії проти України та спроб Москви використати національні меншини як інструмент політичного тиску.

Дослідник С. Громенко у своїх роботах «250 років фальші. Російські міфи історії Криму»¹⁷ та «Війна із назвами. Радянські перейменування у Криму»¹⁸ вказує на ключові міфи, які активно використовує російська пропаганда для виправдання своєї політики щодо Криму. Зокрема, один з найпоширеніших міфів – це твердження про те, що Крим завжди був «російською територією» з часів його приєднання до Російської імперії у 1783 р. Пропаганда намагається замовчати факт насильницької колонізації півострова та депортації корінних народів, зокрема кримських татар¹⁹.

Ще один міф полягає у тому, що приєднання Криму до Росії було винятково мирним процесом, який не супроводжувався значними втратами серед місцевого населення. Насправді ж, після приєднання півострова, російська влада систематично переселяла

¹⁶ Human Rights Watch. Punished Peoples of the Soviet Union: The Continuing Legacy of Stalin's Deportations. Washington, 1991. P. 111-121.

¹⁷ Громенко С.В. 250 років фальші. Російські міфи історії Криму. Київ, 2019. 256 с.

¹⁸ Громенко С.В. Война с названиями. Советские переименования в Крыму // Крым. Реалии. 2019. Вып. 3. С. 30-42.

¹⁹ Громенко С.В. 250 років фальші... С. 98-108.

татарське населення та змінювала етнічну карту регіону, що призвело до значної русифікації²⁰.

Також активно використовується міф про «споконвічне прагнення кримчан» бути частиною Росії. Він спирається на події 2014 року, коли відбувся так званий референдум, на якому, за твердженнями Кремля, більшість жителів Криму підтримали приєднання до Росії. Проте цей процес відбувався під військовою окупацією, і референдум не був визнаний міжнародною спільнотою.

Ці міфи є прикладом того, як історія може бути використана як інструмент політичної маніпуляції. С. Громенко наголошує, що боротьба за історичну правду є важливою не лише для збереження національної пам'яті, але й для запобігання подальшим агресивним діям Росії. Висновки з цих історичних подій повинні бути враховані при формуванні сучасної міжнародної політики, щоб запобігти повторенню подібних злочинів у майбутньому. Це особливо важливо у контексті боротьби українського та кримськотатарського народів за свої права.

Висновки. Проведене дослідження депортації кримськотатарського народу 1944 року засвідчило, що ця подія була не лише трагічною сторінкою в історії, але й одним із ключових елементів радянської репресивної політики, спрямованої на знищення національних меншин. Депортація мала системний характер і була спрямована на ліквідацію кримськотатарської національної ідентичності, що виявилось через руйнування соціальних, культурних і демографічних основ кримськотатарського народу. Наслідки цієї політики відчуються й сьогодні.

Аналіз причин депортації свідчить, що сталінський режим прагнув централізувати владу, нейтралізуючи будь-які потенційні загрози з боку національних меншин. Кримські татари стали жертвами геополітичних та ідеологічних інтересів радянського керівництва, яке переслідувало мету асиміляції неблагонадійних народів. Масштаби депортації, кількість жертв і катастрофічні соціальні наслідки свідчать про глибоку трагедію, яка постійно супроводжувала кримських татар на засланні.

Дослідження також підтверджує, що депортація мала далекосяжні наслідки для збереження кримськотатарської національної ідентичності та культурної спадщини. Заборона на рідну мову, релігійні обряди та національні традиції сприяли втраті важливих елементів культурного життя народу.

У період сьогодення, після російської окупації Криму у 2014 р., кримські татари знову стикаються з репресіями та переслідуваннями. Ця ситуація свідчить про тяглість проблеми депортації та репресій, яка бере свій початок з 1944 року та продовжує залишатися актуальною. Збереження історичної пам'яті та боротьба за права кримськотатарського народу залишаються важливими питаннями сучасної політичної повістки. Аналізуючи цю історичну трагедію, сучасна міжнародна політична спільнота має розробити ефективні стратегії щодо захисту прав національних меншин і запобігання подібним трагедіям у майбутньому.

²⁰ Громенко С.В. Война с названиями. Советские переименования в Крыму... С. 34–36.

Iryna Mironova, Iryna Denysiuk

On the 80th Anniversary of the 1944 Deportation of the Crimean Tatar People: Historical Context, Causes, and Consequences

Abstract: This article is dedicated to the 80th Anniversary of the deportation of the Crimean Tatar people, one of the most tragic and large-scale acts of Soviet repressive policies in the 20th century. This event had far-reaching consequences for the Crimean Tatar people, as well as for the socio-economic and cultural structure of the entire Crimean Peninsula. The study thoroughly analyzes the key causes of the deportation, its course, and its complex consequences, which deeply affected the region's development. The deportation, which involved more than 200,000 Crimean Tatars, was a multi-stage process organized by Soviet authorities. It was accompanied by the forced relocation of the population to remote regions of Central Asia and Siberia, where harsh natural conditions, a lack of food, and medical supplies created extremely difficult living conditions for the deportees. This led to a high mortality rate among the Crimean Tatars, with estimates suggesting that up to 46% of the population died from hunger, disease, and exhausting labor in the first few years following the deportation.

In addition to the demographic consequences, the article details the political, ideological, and geostrategic reasons that prompted the Soviet authorities to carry out this deportation. The Soviet regime viewed deportation as part of its broader policy of repression and forced assimilation of national minorities, particularly the Crimean Tatars, whose ethnic and cultural identity posed a threat to the centralized Soviet system. The systematic suppression of national identity was one of the key tools of Stalin's regime, aimed not only at physical displacement but also at the destruction of the Crimean Tatars' cultural heritage and historical memory.

An important aspect of the work is the analysis of the current situation of the Crimean Tatars in the context of the Russian occupation of Crimea since 2014. This issue is particularly relevant as the Crimean Tatar people once again face new waves of repression and persecution that threaten their cultural heritage and existence. The article examines how the current conditions of occupation affect the national consciousness of the Crimean Tatars and how their history of deportation is used in contemporary political discourse.

The article also emphasizes the importance of preserving the historical memory of the Crimean Tatar deportation as one of the key elements in the fight for the rights of deported peoples. Special attention is given to the importance of maintaining national identity in the face of new threats. The work focuses significantly on the international challenges related to human rights violations, particularly those affecting national minorities, as well as the need for the restoration of historical justice and the protection of the cultural rights of peoples affected by deportation and repression.

Keywords: Crimean Tatar deportation, Soviet repressive policy, national identity, occupation of Crimea, historical memory, minority rights